

ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ

УДК 343.148 (477)

[https://doi.org/10.32689/2617-9660-2020-3\(9\)-13-29](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2020-3(9)-13-29)

Федоренко Владислав Леонідович,

доктор юридичних наук, професор, директор Науково-дослідного центру судової експертизи з питань інтелектуальної власності Міністерства юстиції України, Заслужений юрист України, бульвар Л. Українки, 26, офіс 501, м. Київ, 01133; fedorenko900@gmail.com; +38 044 5921401, <https://orcid.org/0000-0001-5902-1226>

КОНСТИТУЦІЯ ТА КОНСТИТУЦІЙНА ДЕРЖАВА: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

Анотація. У публікації досліджуються питання теорії, історії та практики конституційної держави у контексті розвитку конституціоналізму, конституцій та державотворчих практик XVIII-XXI ст. Аналізується зв'язок між конституціоналізмом, конституцією та конституційною державою та їх завдання й функції. Наголошується про їх органічне поєднання, як доктрини, нормативно-правового та інституціонального механізмів конституційно-правового регулювання статусів людини, суспільства та держави. Обґрунтовується висновок про поширення теорії та практики конституційної держави у XIX ст. в Європі та Америці, як закономірної реакції на позитивне закріплення в перших конституціях кін. XVIII – сер. XIX ст. цінностей щодо непорушності вроджених (природних) прав людини, суспільного договору, народного суверенітету, парламентаризму, виборності та змінюваності органів державної влади і ін. Адже основним кредо конституційної держави є державотворення, організація та здійснення державної влади в інтересах людини і народу на засадах неухильного дотримання духу і букви конституції. Підкреслюється, що ідеї конституційної держави, закладені в Конституції Пилипа Орлика 1710 року, не були реалізовані в національному державотворенні, але мали значну історичну цінність для відродження конституційної державності в незалежній Україні.

У публікації також аналізуються підходи правознавців (Г. де Лолм, К. Леймера, А. Дайсі, А. Сійеса, Ф. Кокошкіна, С. Корфа, С. Котляревського, Ф. Оппенгеймера, В. Реннекампа, Б. Чичеріна та ін.) щодо сутності, змісту та ключових ознак конституційної держави. Узагальнюються та систематизуються ключові цінності та принципи конституційної держави. Досліджується співвідношення споріднених, але не тотожних категорій «конституційна держава» та «правова держава». Встановлюються причини і наслідки втрати популярності доктрини і практики конституційної держави і перспективи відродження та модернізації конституційної держави у XXI ст.

Ключові слова: держава, конституція, конституціоналізм, конституційна держава, правова держава, конституційне право.

Fedorenko Vladislav Leonidovich,

Doctor of Law, Professor, Director of the Research Center for Forensic Examination on Intellectual Property of the Ministry of Justice of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine, 26, L. Ukrainka Boulevard, office 501, Kyiv, 01133; fedorenko900@gmail.com; +38 044 5921401, <https://orcid.org/0000-0001-5902-1226>

CONSTITUTION AND CONSTITUTIONAL STATE: ISSUES OF THEORY AND PRACTICE

Annotation. The publication examines the theory, history and practice of the constitutional state in the context of the development of constitutionalism, constitutions and state-building practices of the XVIII-XXI centuries. The connection between constitutionalism, the constitution and the constitutional state and their tasks and functions are analyzed.

Emphasis is placed on their organic combination, as a doctrine, normative-legal and institutional mechanisms of constitutional-legal regulation of the status of man, society and the state.

The conclusion about the spread of the theory and practice of the constitutional state in the XIX century is substantiated. In Europe and America, as a natural reaction to the positive consolidation in the first constitutions of the end XVIII – middle XIX century values regarding the inviolability of innate (natural) human rights, social contract, people's sovereignty, parliamentarism, electability and variability of public authorities, etc. After all, the main credo of the constitutional state is state formation, organization and exercise of state power in the interests of man and people on the basis of strict observance of the spirit and letter of the constitution. It is emphasized that the ideas of the constitutional state, enshrined in the Constitution of Pylyp Orlyk in 1710, were not implemented in the nation-state, but had significant historical value for the revival of constitutional statehood in independent Ukraine.

The publication also analyzes the approaches of jurists (G. de Lolme, K. Leimer, A. Daisy, A. Snyes, F. Kokoshkin, S. Korf, S. Kotlyarevsky, F. Oppenheimer, W. Rennekampf, B. Chicherin, and others) on the essence, content and key features of the constitutional state. The key values and principles of the constitutional state are generalized and systematized. The ratio of related but not identical categories «constitutional state» and «rule of law» is investigated. The causes and consequences of the loss of popularity of the doctrine and practice of the constitutional state and the prospects for the revival and modernization of the constitutional state in the XXI century are established.

Key words: state, constitution, constitutionalism, constitutional state, rule of law, constitutional law.

Постановка питання в загальному вигляді. Святкування чергової річниці з нагоди урочистого прийняття Конституції України від 28 червня 1996 року завжди залишається гарною нагодою для переосмислення здобутків і прорахунків вітчизняного конституційного державотворення та правотворення, визначення перспектив реформування Основного Закону та реалізацію в життя закладених у ньому конституційних цінностей і принципів. На наш погляд, не всі з них на сьогодні повно розкриті в чинному конституційному законодавстві та реалізовані в правозастосовній практиці.

Навіть положення ст. 1 Конституції України про демократичну, соціальну, правову державу отримали на сьогодні різні інтерпретації в правничій науці та по-різному втілюються в діяльності суб'єктів конституційного права, включаючи органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Подібний плюралізм сучасної конституційної теорії та практики є цілком природним явищем для демократичної держави, у випадку, коли правотворча і правозастосовна практика не порушує Конституцію та закони України. Він сприяє конструктивному науковому дискурсу, пошуку та обговоренню нових ідей, упереджує прийняття волюнтаристських рішень і проведення завідомо провальних реформ.

У цьому контексті заслуговує на увагу думка А. Селіванова, який пише, що *«у центрі концепції «конституційної держави» перебуває саме Конституція України як «ідеологія реальності» для людини ... Наявність аргументованих тверджень щодо введення, як ми пропонуємо поняття «конституційної держави», означає перехід від абстракт-*

них ознак демократичної, правової і соціальної сутності держави до реально досягнутої конституціоналізації державного і суспільного життя в країні. Це означає, що саме народ встановлює конституційний лад, який є устроєм конституційної держави, а Конституція стає найважливішим засобом взаємодії народу і держави» [1].

Погоджуючись із думкою проф. А. Селіванова про перспективність подальшої розбудови України як конституційної держави, відзначимо, що з метою уникнення помилок і прорахунків, необхідно дослідити витoki і розвиток доктрини конституційної держави, яка була предметом гострих обговорень серед правознавців і політиків у кін. XIX – на поч. XX ст., а також позитивні й дискусійні аспекти втілення цієї доктрини у державотворенні та правотворенні України і зарубіжних держав.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Конституційна держава активно досліджувалася в роботах Г. де Лолм [2], А. де Токвіль [3], К. Леймера [4], А. Дайсі [5], С. Лоу [6], Г. Еллінека [7-8], Ф. Кокошкіна [9], С. Корфа [10], С. Котляревського, П. Новгородцев [11], Ф. Оппенгеймера [12], В. Реннекампа [13], Б. Чичеріна [14], Ю. Гачека [15] та ін. Зокрема, слід згадати про монографію С. Котляревського «Конституційна держава. Досвід політико-морфологічного огляду» (1907) [16].

Різні аспекти проблематики конституційної держави досліджувалися й у роботах таких вітчизняних учених-конституціоналістів, як Ю. Барабаш [17], З. Кравцова [18], С. Серьогіна [19], О. Скрипнюк [20], І. Процюк [21], В. Шаповал [22], В. Шатіло [23] та ін. Разом із тим, спеціальних досліджень про-

блем конституційної держави, як теорії та практики державотворення на засадах конституцій, а також перспектив відродження цінностей конституційної держави в політико-правових реаліях сьогодення в Україні на сьогодні недостатньо для поживлення відповідного наукового дискурсу, в контексті формування національної ідеї.

Загальна мета цього дослідження полягає в дослідженні генезису та перспектив розвитку феномену конституційної держави, як правової доктрини, конституційної правотворчої, правозастосовної та юрисдикційної практики, на основі системного аналізу вітчизняного та зарубіжного державотворення та правотворення.

Викладення основного матеріалу. Класичний європейський і американський конституціоналізм, основи якого були втілені в дусі та букві відомих робіт Ф. Бекона, Т. Аквінського, Т. Гобса, Дж. Лока, Дж. Міла, Ж-Ж. Руссо, Ш.-Л. Монтеск'є, В. Блекстоуна, С. Пуффендорфа, А. Дайсі, А. Сійеса, Т. Джеферсона, А. Гамільтона, Т. Пейна, А. де Токвіля й ін., став новою ідеологією та філософією державотворення та правотворення в XVIII і наступних століттях у Європі та Америці, а з кін. XIX ст. – і в інших регіонах світу. Уперше у світі, на хвилі перемог «великих революцій» в Англії, Франції, Японії і інших державах Європи [24, с. 69-80] та війн за незалежність у США та державах Латинської Америки, устрій держави і система права були втілені в новому для тих часів універсальному установчому акті, що мав вищу юридичну силу – в конституції.

За свідченням відомого державознавця XIX ст. О. Градовського, «Конституція є ніби то законом, який постав-

лений над всіма чинникам державної влади, які мають узгоджуватися з цим вищим законом всі свої дії в галузі законодавства, суду та управління» [25, с. 3]. Учень О. Градовського, відомий учений-конституціоналіст Б. Чичерін вбачав, що конституції визначили пріоритетні цілі та завдання держави. Зокрема, він писав, що «практична ціль держави, на відміну від ідеальної, є розвитком його ідеї в доповнення до конкретного суспільства чи народу. У цьому сенсі кажуть, що вищий закон є благом народу (*salus populi suprema lex*)» [14, с. 14-15].

У свою чергу, Г. Еллінек визначав конституцію держави, як акт, що «охоплює сукупність правових положень, якими визначаються вищі органи держави, порядок здійснення ними своїх функцій, їх взаємовідносини і компетенція, а також принципів стан індивіда стосовно держави» [8, с. 486]. Тобто, з часу своєї появи конституції, в їх сучасному розумінні, почали виконувати установчу функцію, як щодо держави та механізмів здійснення публічної влади, включаючи утвердження та захист прав і свобод людини, так і щодо системи права та системи галузевого законодавства.

Науці конституційного права, за понад два століття її існування, відомо безліч визначень конституцій, які по суті окреслювали поширені в правничій науці правничі школи та підходи – формально-юридичний, інституціональний, соціологічний, природно-правовий і ін. Слід погодитись із В. Шаповалом стосовно того, що кожен з існуючих світоглядно-методологічних підходів дозволяє дослідити ті чи інші якості конституції, і для наукових цілей продуктивним було б їх

інтегральне поєднання [22, с. 56]. Утім, реалізація цієї мети вбачається складною й на сьогодні, в силу збереження відомого плюралізму підходів до визначення конституціоналізму та конституцій в вітчизняній і зарубіжній конституційно-правовій думці.

Уникаючи розгорнутого аналізу визначень конституцій, який виходить за межі завдань цієї публікації, зупинимось на попередньо обґрунтованому нами висновку про те, що Конституція України – це єдиний наділений найвищою юридичною силою та гарантований державою і суспільством правовий акт, через який Український народ і Українська держава виражають свою суверенну волю й реалізують легітимні інтереси, утверджуючи основи конституційного ладу України, конституційні основи розвитку громадянського суспільства та його інститутів, загальні засади конституційно-правового статусу людини, принципи та інститути реалізації народовладдя, встановлюють систему, організацію та повноваження органів державної влади й органів місцевого самоврядування, а також конституційно-правовий статус АР Крим, конституують механізми реалізації державно-владних повноважень і адміністративно-територіальний устрій держави [26, с. 86].

Наведене визначення конституції відтворює дихотомічний зв'язок вітчизняного конституціоналізму та державотворення, але стосується України. Для зарубіжних держав, у тому числі й тих, що стали колискою т.з. «класичного конституціоналізму» (Англія, Франція, США і ін.) поняття та сутнісні ознаки конституцій різняться від наведеної дефініції. Так само відмінними є й підходи до досліджуваної

нами теорії та практики конституційної держави, феномен якої зазнав свого розквіту в ХІХ – на поч. ХХ ст.

Очевидно, що саме прийняття конституцій, реалізація їх положень у повсякденному житті людини і суспільства, втілення їх вимог та правил у діяльність органів держави і місцевого самоврядування, сприяло утвердженню доктрини і практики конституційної держави. Водночас, категорія «конституційна держава» на сьогодні залишається мало дослідженою в вітчизняній і зарубіжній правничій науці. Це призводить до спрощеного розуміння етимології цього словосполучення і його численних інтерпретацій, в основу яких покладено добре відомі слова «конституція» та «держава». Такий підхід щодо тлумачення конституційної держави не позбавлений сенсу, але не передає всієї багатоманітності значень досліджуваної категорії.

Утвердженню конституцій і конституційних держав сприяли не лише згадані попередньо доктрини відомих європейських і американських учених (суспільного договору, непорушності вроджених (природніх) прав людини, народного суверенітету, поділу влади, парламентаризму, федералізму та ін.), а й регіональні та національні практики розбудови державності та творення правових систем і юрисдикцій, які стали предтечою конституційних держав, після утвердження в їх суспільному та державному житті конституцій. Аналіз генезису конституціоналізму та конституцій дозволяє ученим виокремлювати різні моделі їх походження та генезису. Ці моделі передували загальному визнанню в кін. ХVІІІ – на поч. ХХ ст. конституцій та утвердженню

нових, відмінних від аристократичних, практик державотворення (верховенство закону, виборність і змінність влади, поділ влади, формування корпусу фахових державних службовців, діяльність яких оплачує держава *etc*), заснованих на цінностях і принципах національних конституцій.

Як уже зазначалось, доктрина класичного конституціоналізму проросла в практиці конституційного державотворення насамперед таких держав, як Англія, Франція та США. Так, визначальний вплив на формування конституціоналізму та конституційної держави в Західній цивілізації справив історичний феномен т.з. «Англійської конституції», якої ніколи не існувало в формі єдиного консолідованого тексту. Феноменологія Англійської конституції стала предметом не лише однойменної роботи Ш.-Л. Монтеск'є, а й перших відомих на сьогодні робіт із конституційного права таких учених, як Г. де Лолм, Е. Фішель, А. Дайсі, С. Лоу й ін.

Свого часу В. Реннекамф звертав увагу на той факт, що теорія Ш.-Л. Монтеск'є «викладає англійський державний устрій, знаходить у ньому основи і підкріплення її та доводить, що саме такому співвідношенню влад, установ і громадських сил Англія зобов'язана своїй політичній свободі, безпеці особи і загальним успіхам держави. За словами Мена *«Англійська конституція була для Монтеск'є тим, чим Гомер для авторів епічної поезії»* [13, с. 24].

У свою чергу, вчення Ш.-Л. Монтеск'є, на противагу доктрині суспільного договору та народного суверенітету Ж.-Ж. Руссо, на думку П. Новгородцева, відзначається конкрет-

ними державницькими підходами. «Поряд індивідуальними правами осіб і з громадянською свободою у нього (Ш.-Л. Монтеск'є – В.Ф.) постійно з'являється, в якості іншого керівного мотиву, – *політична можливість* і сила нації, як благо (*la force de la nation*), і цей другий мотив виявляється в нього переважаючим і вирішальним» [11, с. 70]. На наш погляд, державно-політична складова англійського конституціоналізму стала гарним прологом до утвердження Англії як зразкової конституційної держави. Цьому сприяв і феномен т.з. «Англійської конституції».

Розкриваючи природу Англійської конституції, Е. Фішель писав про те, що вона *«не є силою здобуте надбання народу. Це не дар ліберального державника. Це не грамота, складена за пунктами і статтями, не чітко сформульований договір між правителем і народом. Це не що інше, як конституція в звичайному сенсі, написані та затверджені основні закони держави. Але, ці закони не є зібранням окремих грамот і статутів»* [27, с. 1]. Ці ж особливості системи і структури Англійської конституції згадує в визначенні конституційного права й А. Дайсі. Цей правник пропонував розуміти під «конституційним правом» систему норм, *«які користуються судовим захистом і є сукупністю «законів», в суворому сенсі цього слова, і «конституційних угод», які складаються зі звичаїв, прийомів, правил чи принципів, які не користуються судовим захистом і є сукупністю не законів, а правил конституційної чи політичної моральності»* [5, с. 417]. Наведене А. Дайсі визначення конституційного права найбільш

точно передає особливості феномену Англійської конституції та її системи.

Інший відмий британський правник С. Лоу, опонуючи А. де Токвілю, який у часи роздратованості заявив, що «в Англії зовсім немає конституції: *the n'existe point*», пише, що «англійська конституція не вміщена в жорсткі, визначені рамки і наділена гнучкістю чи податливістю, поміж тим, як конституції інших держав є усталені та цією гнучкістю не наділені» [6, с. 51, 53]. Тим самим, С. Лоу вказав на відмінність т.з. Англійської конституції від писаних конституцій США та Франції.

Описаний Е. Фішелем, А. Дайсі, С. Лоу й ін. правознавцями феномен Англійської конституції став результатом еволюційного розвитку британського конституціоналізму, відлік якого ведеться іще з Великої хартії вольностей 1215 року. Ця еволюція мала свою логіку та динаміку. Щодо цього К. Кузнєцов писав, що для періоду перед Славетною революцією 1688 року в Англії призначення прихильників конституціоналізму полягало в тому, «*щоб лише утримувати політичну спадщину, яка дісталась від пращурів; чим ближче до Великого Повстання, тим більше змінюється їх позиція*» [28, с. 60]. Власне, саме в XVII-XIX ст. було сформоване юридичне ядро Англійської конституції, та визначено конституційні основи конституційної монархії, яка в модернізованому стані діє в Великій Британії донині.

Інший досвід розвитку конституціоналізму та, відповідно, конституційної держави мали держави континентальної Європи і США. На думку Ю. Гачека, в основі конституцій Франції, США, Швейцарії та інших держав стоїть *pouvoir constituant*, під яким цей

учений-конституціоналіст розуміє вищу владу встановлювати для себе конституцію і за необхідності змінювати її: *lex populi suprema voluntas* – «закон народу є найвищою волею». Це вчення коріниться в англійській і шотландській пресвітеріальній системі. ... У 18-м столітті, а саме в Конституційному акті Массачусетса 1780 р., цей первинно одноголосний договір перетворився в вотум більшості, обов'язковий і для інших, не згодних із ним співгромадян» [15, с. 30-31]. Таким чином, первинним принципом французького й американського конституціоналізму став принцип повновладдя народу в усіх сферах державотворення та правотворення.

У свою чергу, конституція Швейцарської Конфедерації, не зважаючи на те, що Ю. Гачек ставить її в один ряд з американською та французькою конституціями, мала відмінності й особливий вплив на формування швейцарської конституційної держави. Так В. Вільсон пише про те, що Конституція Швейцарії 1848 року була створена на «*розвалинах попередньої конфедерації держав*» і, по-суті, знаменувала рух до трансформації Швейцарії в федерацію [29, с. 270-271]. Остаточно ж модель конституційної держави-федерації була закріплена в Швейцарії в Конституції 1874 року й сприяла розбудові самобутньої моделі конституційної держави, заснованої на цінностях народовладдя та федералізації.

Французька модель конституціоналізму та конституційної держави залишається однією з найбільш відомих і досліджених, як і події Великої Французької революції, що передували їй утвердженню. Швейцарський правознавець Ш. Боржо писав щодо цього

наступне: «Уявлення про конституцію, яке можна назвати французьким, а саме ідея кодифікованого державного права, суворо відмінного від звичайного законодавства, лежить на сьогодні в основі сучасної держави. ... Революція поширила цей принцип у Європі» [30, с. 9]. Дійсно, Конституція Франції 1791, 1793 і наступних років мала важливий вплив на утвердження конституціоналізму, конституцій і конституційних держав у Бельгії, Данії, Пруссії, а надалі й Німеччини, і інших держав.

Важливою новелою конституційного державотворення в Французькій республіці стало власне проголошення республіки, яка була відмінною від Афінської чи Римської республіки, і навіть від республік Середньовічної Італії. Основи устрою революційної Франції, як конституційної держави, вдало визначив понад сто років тому український учений і дипломат М. Залізняк: «Суверенітет належить до народу. Закон се вираз його волі, а «у Франції нема власти вищої від закону». З другої сторони признає ся як щось самозрозуміле, що «*нарід, від якого виходить усяка власть, може здійснювати її лише через делеговане*»» [31, с. 59]. Таким чином, в основі французької моделі конституційної держави було покладено принцип поєднання безпосередньої та представницької демократії. Одночасно з цим, слід погодитись із В. Шаповалом щодо посиленних політичних акцентів французького конституціоналісту та конституцій [22, с. 58-59].

Останні змінювалися в кін. XVIII – XIX ст. надзвичайно динамічно, як і зміст французької моделі конституційної держави. Так М. Коркунов писав, що конституції XVIII ст. не лише визначали цілі держави, а й по-суті

позначили програму державної діяльності, яка зводилась переважно до «забезпечення права та безпеки. ... У двох перших французьких конституціях 1791 і 1793 рр. і в Конституції Лігурійської республіки ціль держави визначається, як «збереження» та «забезпечення» природних і невід'ємних прав людини» [32, с. 56].

Разом із тим, учені висловлювали й інші погляди на розбудову конституційної держави під впливом Великої Французької революції та її взаємозв'язок з державотворчими практиками США. «*Захоплені власними теоріями і підтримані прикладом Північно-Американських штатів, французи вступили на революційний шлях, розвалили вікові установи своєї держави і на розщипеному полі стали створювати нову будівлю конституційно-представницького порядку, впевнені, що вони лише продовжують справу Північно-американців*» [13, с. 30], писав В. Реннекампф.

У свою чергу, розвиток американського конституціоналізму та розбудова конституційної держави у США мала свої особливості. Як писав В. Реннекампф, «Північно-Американська конституція, схожа з ученнями Західноєвропейських теоретиків, була в той же час і відмінною від них; у ній немає віри ні в безумовність свободи, ні в самообмеження влади, ні в непогрішність і безкорисність індивідуальних прагнень. Тому, Північно-Американська конституція точно визначила основні особисті права, установивши суворі заходи суду та поліції, як проти порушення прав інших, так і в захист державної безпеки; влада виконавча обставлена тісними і відповідальними межами, але в своєму колі незалежна та сильна; конгресу представників на-

дані необхідні повноваження для охорони прав особи і держави, але йому не надана абсолютна влада над державою; вищим сувереном є народ, до голосу якого конгрес має звертатися з усіх докорінних питань державних перетворень» [13, с. 31-32].

Очевидно, що теорія та практика конституційної держави не вичерпується лише англійською, французькою, американською та швейцарською моделями конституційної демократії. В інших державах світу доктрина конституційної держави та втілення її в національне державотворення також мала місце в досліджуваній період. Зокрема, ідеї конституційної держави (виборність і змінність гетьмана та козацької старшини, поділ влади у козацькій державі, розмежування коштів гетьмана та фінансів (скарбу) козацької держави і ін.), закладені в Конституції Пилипа Орлика 1710 року, з об'єктивних причин не були у повній мірі реалізовані в національному державотворенні, але мали значну історичну цінність для відродження конституційної державності в незалежній Україні.

Що ж до визначення категорії «конституційна держава» та її співвідношення з іншою, спорідненою, але не тотожною категорією «правова держава», учені-конституціоналісти висловлюють різні погляди. Зокрема, правники вбачали в конституційній державі еволюційну форму державності, яка йшла вслід за рабовласницькою, феодальною та буржуазною формою державності й мала повсюдне поширення в світі. Так, С. Корф вбачав, що упродовж XIX ст. держава в своєму історичному розвитку досягла своєрідної форми, що називається конституційною державою. На його думку,

«загальне поширення факту виникнення конституційної форми державного ладу ясно засвідчує, що така не є якимось місцевим чи випадковим явищем, а особлива стадія розвитку державності ...» [10, с. 53].

Ф. Кокошкін вбачав у конституційній державі «... практичне здійснення ідеї правової держави. Ця ідея з давніх часів теоретично розвивалася в політичне вчення, але лише в конституційній державі вона знайшла своє практичне застосування» [9, с. 222]. Наведена позиція Ф. Кокошкіна співзвучна з поглядами А. Дайсі на англійський конституціоналізм, заснованої на двох визначальних принципах – *«на верховенстві парламенту і на пануванні права»* [5, с. 416-417].

Згадуваний нами попередньо С. Корф пов'язував, хоча й не ототожнював, конституційну державу з правовою державою, та писав, що *«... конституційною державою ми називаємо таку, в якій діє парламент (народне представництво, що беру участь в здійсненні законодавчої влади), а правовою державою – ту, в якій правом забезпечені громадянські свободи і участь народу (в різноманітних формах) в здійсненні функцій державної влади...»* [10, с. 53].

На поч. XX ст. голова Австрійського адміністративного суду барон К. Леймер, писав щодо сутності та змісту конституційної держави наступне: *«Доктрина конституційної держави втілює реакцію проти державного абсолютизму й перехід до домінуючого нині вчення про правову державу. Причиною її є посилене суперництво індивідуалістичного початку в тому дуалізмі принципів, які закладені в розвитку сучасної ідеї держави; практичний пош-*

товх вона отримала від Французької революції До цього часу, заново здобуте поняття держави було якимось нерозвиненим зародком без тяглості, практично воно існувало лише у центрі монархічної влади, але не було приведене в усій складності державного і громадського союзу» [4, с. 105].

Таким чином, погоджуючись із К. Леймер можемо стверджувати, що доктрина і практика конституційної держави істотно зміщує центр державного володарювання: на доктринальному рівні – від монаршого абсолютизму – до верховенства конституції, на рівні державотворення – від централізму монарха – до народного суверенітету і верховенства парламенту. Можна також припустити, що тогочасні ідеї щодо конституційної держави стали певним підсумком реалізації цінностей і принципів конституціоналізму й конституцій на практиці, а також ознаменували своєрідний конституційний транзит в напрямку утвердження правової держави.

Разом із тим, популярність категорії «конституційна держава» в науці конституційно-правовій думці XVIII – поч. XX ст. не сприяла чіткому виявленню та систематизації її сутнісних ознак. Правознавці демонстрували різні підходи щодо цього питання. Так, швейцарський правознавець Г. де Лолм, один із фундаторів європейської науки конституційного права, у своїй роботі «Конституція Англії» (1771 р.) так визначив сутнісну ознаку конституційної держави: «Жити у Державі, де закони рівні для всіх, і вірно виконуються (якими б засобами не досягалися ці вигоди), означає бути вільним» [2, с. 256]. Вочевидь, що Г. де Лолм, який тривалий час проживав

в Англії, досконало передав повагу до таких цінностей англійського конституціоналізму, до верховенства права, рівність і свобода. Саме вони втілюють доктрину й практику конституційної держави в Англії впродовж століть.

Як відомо, французький правник XIX ст. М. Оріу не вживав категорію «конституційна держава», але досліджував конституційний режим, який «має своїм завданням організувати державу в вигляді моральної особи шляхом напрацювання формальних статутів і шляхом децентралізації суверенітету, все це – для забезпечення політичної свободи» [33, с. 428]. Саме «децентралізація суверенітету» та забезпечення громадянської та політичної свободи, на наш погляд, стало однією з ознак конституційної держави.

У цьому сенсі слід згадати відповідні цінності та процеси, які І. Андрієвський узагальнено описав у контексті зламу абсолютистської монархії під впливом революції:

«Форми централізації помітно сприяли тому, щоб абсолютизму королівської влади міг протиставитись у кін. XVIII ст. абсолютизм влади народної: приватна особа, яка нічого не значила до того в державі, захотіла мати найбільше значення; основні держави революція прагнула вибудувати на свободі особи ... Установчі збори у своїй Конституції 1791 р. турбуються про створення природних прав людини; накреслені ними установи являють собою суміш моральних повчань із філософськими афоризмами і метафізичними формулами про свободу діяльності, думки, листування та друку, рівності перед законом, забезпечення власної безпеки особи; продажність і спадкування посад забороняється, привілеї руйнуються,

цехи і корпорації знищуються, всі громадяни однаково допускаються до державних посад, цензура проголошується неможливою, будь-яке віросповідання допускається на однакових основах, визнається право громадських зібрань, право петицій, устанавлюється громадський фонд для виховання сиріт і допомоги бідним, відкривається загальне для всіх і безкоштовне викладання наук і мистецтва ...» [34, с. 17-18].

На наш погляд, визначення та систематизація цінностей і принципів, закріплених у Конституції Франції 1791 року, після краху абсолютистської монархії, якнайкраще характеризує ключові ознаки конституційної держави.

Також слід згадати С. Котляревського, який у своїй роботі «Конституційна держава» писав, що конституції Англії та Франції кардинально відрізняються одна від іншої, але «і тут, і там центр тяжіння лежить саме по всій сукупності повноправних громадян. День виборів в обох державах визначає не лише склад законодавчих зборів, але й загальну спрямованість урядової політики, долю міністерства. І тут, і там держава, в особі своїх представників, може примусити уряд іти по певному шляху» [16, с. 12]. Таким чином, права та свободи громадян, зокрема, політичне право обирати і бути обраним, є однією з стрижневих цінностей конституційної держави.

Безперечно, однією з важливих ознак конституційної держави є її втілення в ній принципу поділу влад і утвердження раціонального балансу між ними. Відомим сучасникам є зміст ст. XVI Декларації прав і громадянина, прийнята Національною Асамблеєю Франції 26 серпня 1789 р., яка вста-

новлює, що суспільство в якому не забезпечено реалізацію прав людини й не здійснено розподіл влад, взагалі не має конституції. Таким чином поділ влад на законодавчу, виконавчу та судову, а також наявність дієвих правових механізмів стримувань і балансів між ними отримав закріплення в усіх конституціях та став основоположним принципом функціонування конституційної держави.

При цьому, якщо для тогочасних країн Європи найбільш важливим елементом конституційної держави були виборні парламенти і парламентаризм, то для США не менш важливою у системі стримувань і балансів державної влади була і судова влада. Щодо цього А. де Токвіль писав, що «... простір судової влади в світі політичному має бути пропорційним простору влади виборної. Якщо ці дві влади не йдуть разом, то суспільство приходить до анархії або впадає в рабство» [3, с. 94]. Натомість, Ф. Кокошкін конкретизує, щодо судової влади у конституційній державі те, що «її незалежність щодо інших влад і узгодження з громадською правосвідомістю в тлумаченні та застосуванні права гарантується незмінністю суддів і судом присяжних в кримінальних справах» [9, с. 224].

Окремий розділ, присвячений конституційній державі міститься й у роботі Ф. Оппенгеймера «Держава» (1907 р.). У ній німецький учений, подібно до попередньо проаналізованих у цій статті робіт, проводить думку про поступовий розвиток «від первісної грабіжницької держави, через стадії розвитку феодальної держави, через абсолютизм до сучасної конституційної держави» [12, с. 222]. При цьому, основними рисами конституційної

держави, за Ф. Оппенгеймером, стає конституційна боротьба політичних партій і класів. Її ж відмінність від інших історичних типів держави полягає в наявності «державних чиновників, які оплачуються з державної казни» [12, с. 228]. Таким чином, Ф. Оппенгеймер вбачає ключовими ознаками конституційної держави політичну боротьбу в конституційному полі та наявність політично нейтрального державного апарату.

Український правник В. Рененкампф, досліджуючи германський конституціоналізм часів О. Бісмарка, не лише впевнено оперує категорією «конституційна держава», а й визначає наступні її риси, посилаючись на роботи Р. фон Моля:

«а) «в конституційній державі державна влада, у всій її цілісності, діючи відповідно до ідеї та цілі юридичної держави, знаходиться в руках монарха чи на відомий строк обраного нею представника;

б) особливим основним законом точно визначаються звичайні та надзвичайні права, які надаються державній владі для управління державою;

с) рівномірно визначаються права громадян (підданих) взагалі та зокрема щодо їх відношення до державної влади;

д) встановлюються різні гарантії цих останніх прав, в їх числі представництво, призначене власне для охорони цих прав і наділене необхідними для цього засобами» [13, с. 9].

Це дозволило В. Реннекампфу зробити висновок, що конституційний порядок – це «обрані народом представники, на яких покладається відома участь в управлінні державою, охороні природних прав і контроль за

дією уряду; приналежність ця стала настільки сутнісною умовою конституційного порядку, що вислів «представницьке» і «конституційне» правління стали вживатися як тотожні» [13, с. 9].

Слід зважити і на погляди Ф. Кошкіна щодо ключових ознак і гарантій конституційної держави у його баченні. На думку вченого, «підпорядкування держави праву забезпечується: 1) участю народу чи народних представників в законодавстві; 2) поділом влад» [9, с. 224]. Очевидно, що ці ознаки конституційної держави, у силу їх універсальності, можуть бути застосовані й до концепту правової держави, який виявив більшу перспективність для розвитку конституційної доктрини, а також правотворчої, правозастосовної та правосудної (юрисдикційної) діяльності в державах світу в ХХ-ХХІ ст.

Висновки та перспективи подальших розробок. Наведені та проаналізовані погляди правознавців щодо сутнісних ознак конституційної держави є основними, але не вичерпними. Категорія «конституційна держава» уособила в собі основні якості держави, організація та функціонування влади в якій підпорядковується конституції. При цьому, слід прийняти до уваги, що перші конституції США, Франції та інших держав Європи і Америки позитивно закріпили цінності та принципи природного права, суспільного договору та ін. Їм був іще невідомий феномен поділу на «юридичні конституції» та «фактичні конституції». Разом із тим, уже у першій пол. ХХ ст. така приваблива доктрина конституційної держави втрачає свою актуальність. Її змінює більш звична

для сучасників теорія правової держави, заснована на цінностях природного права та їх всебічному втіленні в правотворчу, правозастосовну та правосудну діяльність..

Між Першою та Другою світовими війнами доктрина конституційної держави залишалась переважно предметом політико-правових дискурсів. Міжвоєнні конституції та практика їх реалізації породили феномен юридичних, досить ідеальних з точки зору доктрини конституціоналізму та юридичної техніки конституцій, які виконували роль «конституційного фасаду» держав у Лізі Націй. Натомість, правотворча та правозастосовна практика державотворення в цей час блукала між авторитарними, тоталітарними і мілітаристськими режимами, які виявили свою неконституційність під час жахів Другої світової війни.

Після другої світової війни, створення ООН і прийняття Загальної декларації прав людини було прийнято низку конституцій (Італія, Німеччина, Франція та і.), які закріплювали універсальні цінності – непорушність основоположних прав і свобод людини та їх абсолютна цінність у суспільстві та державі; верховенство права, народний суверенітет і різноманітні форми його реалізації – безпосередня демократія, представницька демократія, демократія участі, паритет взаємовідносин громадянського суспільства та держави, політичний плюралізм тощо.

Держави західної демократії поклали ці цінності та принципи не лише в основу своїх конституцій, а й втілили їх при розбудові й модернізації своїх держав у другій пол. ХХ ст. Натомість колишній СРСР і його держави-сателіти, які розбудовували т.з.

«соціалістичну демократію» і надалі демонстрували подвійний конституційний дизайн: за фасадами юридичних конституцій, вони реалізовували власні моделі державотворення. Час виявив їх неефективність і в кін. 90-х років колишній СРСР зазнав краху. Це дало шанс для пострадянських і постсоціалістичних республік, включаючи і Україну, на прийняття власних конституцій і розбудову на їх основі національної державності.

За часи незалежності в Україні було прийнято лише одну Конституцію, яка зберігає чинність і донині. Разом із тим, у ХХІ ст. до Конституції України було внесено чимало змін і доповнень. Слід погодитись з Г. Еллінеком, який свого часу стверджував наступне: *«Кожна революція прагне до зміни конституції. А так як над державою немає такої влади, яка б могла б не допустити цих змін, безвідносно до того, виходять вони зверху чи знизу, то будь-яка вдала революція створює нове право»* [7, с. 5-6]. Це правило не обійшло й Основний Закон України. Значна частина змін до чинної Конституції України вносилась під час і за результатами Помаранчевої революції 2004 р. і Революції Гідності 2014 р. Аналіз предмету і процедури внесення змін і доповнень до Конституції України засвідчує, що відповідні конституційні реформи були далеко не бездоганними.

Відомий поштовх до модернізації Конституції України дала і т.з. «електоральна революція» 2019 року, яка мала своїм наслідком безпрецедентний прихід до влади за результатами виборів нової політичної сили, яку підтримала абсолютна більшість виборців [35]. На сьогодні до Конституції

України уже внесено та ініційовано внесення численних змін і доповнень (реформа місцевого самоврядування та територіальна організація влади на засадах децентралізації *etc*). У цьому контексті, важливо, як на наш погляд, зберегти сутність і зміст Основного Закону та систематизувати відповідні конституційні зміни, об'єднавши їх зрозумілою ідеєю. Такою ідеєю може бути відродження модерної конституційної держави, кредом якої буде організація та здійснення демократичної державної влади в інтересах людини і народу на засадах неухильного дотримання духу і букви Конституції України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Селіванов А. Конституційна держава: ідеологія суспільних реалій // Голос України. 2013. 17 травня. URL: <http://www.golos.com.ua/article/50809>

2. Лолм де Г. Конституция Англии или Состояние Английского правления, сравненного с Республиканской формою и с другими Европейскими Монархиями. Пер. с франц. И. Татищевым. Том первый; Том второй. Москва: В университет. типограф, 1806. 266 с.; 291 с.

3. Токвиль А.Д. Демократия в Америке. Перевел с двенадц. изд-я, исправл. и дополн-го. сравнит. исследованием Демократии в Соединенных Штатах и Швейцарии А. Якубович. Том 1. Киев: В Типогр. А. Гаммершмида, 1860. 300 с.

4. Леймер К. барон. Административная юстиция. Понятие охраны субъективных публичных прав в связи с воззрением на государство. Пер. барон А.Э. Нольде. С.-Петербург: Сенатская типогр., 1905. 206 с.

5. Дайси А.В. Основы государственного права Англии. Введение в изучение Английской конституции. Пер., дополненный по 6 англ. изд. О.В. Полторацкой. Под ред.

проф. П.Г. Виноградова. Изд. второе. Москва: Типогр. Т-ва И.Д. Сытина, 1907. 671 с.

6. Лоу С. Государственный строй Англии. Пер. под. ред. А.С. Яценко. С вступ. замечанием и стат. П.Г. Виноградова. Москва: Типогр. Т-ва И.Д. Сытина, 1910. 446 с.

7. Еллинек Г. Конституции, их изменения и преобразования. Под ред. и с вступ. стат. Б.А. Кистяковского. С.-Петербург: Изд. Юрид. книж. склада «Право», 1907. 94 с.

8. Еллинек Г. Общее учение о государстве. Вступ. стат. И.Ю. Козлихина. С.-Петербург: Изд-во «Юрид. центр. Пресс», 2004. С. 486. (752 с.).

9. Кокошкин Ф.Ф. Лекции по общему государственному праву. Под ред. и с предисл. В.А. Томсинова. Москва: Издательство «Зерцало», 2004. 312 с.

10. Корф С.А. Русское государственное право. Часть I. Москва: Поставщик Двора Его Величества – Товарищество «Скоропечатни А. А. Левенсон», 1915. 315 с.

11. Новгородцев П. Кризис современного правосознания: Москва: Типогр. И.Н. Кушнерев и Ко., 1909. 393 с.

12. Оппенгеймер Ф. Государство: переосмысление. Пер. с англ. А. Стихина и С. Анкапова. Москва: Проект RUSTATE.ORG, 2020. 255 с.

13. Реннекампф В. Конституционное начало и политические воззрения кн. Бисмарка. Киев: Типо-литография Т-ва И.Н. Кушнерев и Ко, 1890. 414 с.

14. Чичерин Б. Курс государственной науки. Часть I. Общее государственное право. Москва: Типо-литография Т-ва И.Н. Кушнерев и Ко, 1894. 481 с.; IV с.

15. Гачек Ю. Общее государственное право на основе сравнительного правоведения. Часть II. Право современной демократии. Под ред. и с пред. М.А. Рейснера. Авториз. пер. с нем. М.Я. Лазерсона. Рига: Изд-е «Наука и Жизнь», 1913. 180 с.

16. Котляревский С.А. Конституционное государство. Опыт политико-морфологического обзора. С.-Петербург: Типогр. Альтшулера, 1907. 250 с.

17. Барабаш Ю.Г. Державно-правовий конфлікт в теорії та практиці конституційного права: монограф. Харків: Право, 2008. 220 с.

18. Кравцова З.С. Конституційно-правові засади організації і здійснення державної влади в Україні: монограф. Київ: Видавництво Ліра-К, 2019. 428 с.

19. Серьогіна С.Г. Форма правління: питання конституційно-правової теорії та практики: монограф. Харків: Право, 2011. 768 с.

20. Скрипнюк О.В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики. До 10-річчя незалежності України: монограф. Київ: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2000. 600 с

21. Процюк І.В. Поділ державної влади в умовах різних форм державного правління: монограф. Харків: Право, 2012. 584 с.

22. Шаповал В. Феномен конституційного права: монограф. Київ: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2017. 423 с.

23. Шатіло В.А. Теоретичні проблеми конституційного механізму державної влади: співвідношення організаційних структур та функцій (вітчизняний і світовий досвід): монограф. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2017. 364 с.

24. Федоренко В.Л. Конституціоналізм і революції // *Право України*. 2018. № 4. С. 64-92.

25. Градовский А.Д. Государственное право важнейших европейских государств. Лекция читанная в 1885 г. Издано под ред. Н.М. Коркунова. С.-Петербург: Изд. Л.Ф. Пантелеева, 1895. 528 с.

26. Федоренко В.Л. Конституційне право України: підручник. До 20-ої річниці Конституції України та 25-ої річниці незалежності України. Київ: Вид-во «Ліра», 2016. 616 с.

27. Фишель Е. Государственный строй Англии. Перевод П.М. Цейдлера. Санкт-Петербург: Изд-е книготорговца-типографа М.О. Вольфа, 1862. IV с.; 531 с.

28. Кузнецов К.А. Опыты по истории политических идей в Англии (XV-XVII в.). Владивосток: Изд. Восточного института, 1913. 213 с.

29. Вильсон В. Государство. Прошлое и настоящее конституционных учреждений. Перевод под ред. А.С. Яценко. С предисл. М.М. Ковалевского. С прилож. текстов важнейших констит. Москва: Изд. В.М. Саблина, 1905. 569 с.;166 с.

30. Боржо С. Учреждение и пересмотр конституций. Пер. П. Высоцкого. Под ред. Ф.Ф. Кокошкина. Москва: Изд-е М. и С. Сабашниковых, 1918. 288 с.

31. Залізняк М. Велика Французька революція. Книжка перша. Львів: В друк. наукового товар. імени Шевченка, 1914. 274 с.

32. Коркунов Н.М. Русское государственное право. Том I. Введение и общая часть. Изд. седьм. Под ред. и с дополн. З.Д. Авалова, М.Б. Горенберга и К.Н. Соколова. С.-Петербург: Типогр. М.М. Стасюлевича, 1909. 623 с.

33. Ориу М. Основы публичного права: монограф. Москва: ИНФРА-М, 2013. 574 с.

34. Андреевский А. Русское государственное право. Том I. Введение и Часть I. О правительстве. С.-Петербург; Москва: Изд-во М.О. Вольфа, 1866. 496 с.; IV с.

35. Федоренко В.Л. Демократія, демократизація та феномен «електоральної революції» 2019 року в Україні // *Право України*. 2019. № 11. С. 200-224.

REFERENCES:

1. Selivanov, A. (2013). *Konstytutsiina derzhava: ideolohiia suspilnykh realii* [The constitutional state: ideology of social realities]. *www.golos.com.ua*. URL: <http://www.golos.com.ua/article/50809> [in Ukrainian].

2. Lolme, J.L. De. (1806). *Konstitutsiya Anglii ili Sostoyanie Angliyskogo pravleniya, sravnennogo s Respublikanskoy formoyu i s drugimi Evropeyskimi Monarkhiyami* [The Constitution of England: Or, An Account of the English Government; in which it is Compared, both with

- the Republican Form of Government, and Occasionally with the Other Monarchies in Europe].* (I. Tatishchev, Trans). (Vols. 1-2). Moscow: V universit. Tipograf. [in Russian].
3. Tocqueville, A. de. (1860). *Demokratiya v Amerike [De la démocratie en Amérique].* (12 ed., rew.). (A. Yakubovich, Trans). (Vol. 1). Kiev: V Tipogr. A. Gammershmida [in Russian].
4. Lemayer, K. (1905). *Administrativnaya yustitsiya. Ponyatie okhrany subektivnykh publichnykh prav v svyazi s vozzreniem na gosudarstvo [Administrative Justice The concept of protection of subjective public rights in connection with the view of the state].* (A.E. Nolde, Trans). Saint Petersburg: Senatskaya tipogr. [in Russian].
5. Dicey, A. V. (1907). *Osnovy gosudarstvennogo prava Anglii. Vvedenie v izuchenie Angliyskoy konstitutsii [Introduction to the study of the law of the constitution].* (2nd ed.). P.G. Vinogradov (Eds.). (O.V. Poltoratskaya, Trans). Moscow: Tipogr. T-va I.D. Sytina [in Russian].
6. Law, S. (1910). *Gosudarstvennyy stroy Anglii [The political system of England].* A. S. Yashchenko (Eds.). Moscow: Tipogr. T-va I.D. Sytina [in Russian].
7. Jellinek, G. (1907). *Konstitutsii, ikh izmeneniya i preobrazovaniya [Constitutional Amendment and Constitutional Transformation].* B.A. Kistyakovskiy (Eds.). Saint Petersburg: Izd. Yurid. knizh.sklada «Pravo» [in Russian].
8. Jellinek, G. (2004). *Obshchee uchenie o gosudarstve [General doctrine of the state].* Saint Petersburg: Izd-vo «Yurid. tsentr. Press» [in Russian].
9. Kokoshkin, F.F. (2004). *Lektsii po obshchemu gosudarstvennomu pravu [Lectures on general public law].* V.A. Tomsinov (Eds.). Moscow: Izdatelstvo «Zertsalo» [in Russian].
10. Korf, S.A. (1915). *Russkoe gosudarstvennoe pravo [Russian state law].* (Vols. 1). Moscow: Postavshchik Dvora Ego Velichestva – Tovarishchestvo «Skoropechatni A. A. Levenson» [in Russian].
11. Novgorodtsev, P. (1909). *Krizis sovremennogo pravosoznaniya [The crisis of modern justice consciousness].* Moscow: Tipogr. I.N. Kushnerev i Ko. [in Russian].
12. Oppenheimer, F. (2020). *Gosudarstvo [The State].* (A. Stikhin, S. Ankapov, Trans). Moscow: Proekt RUSTATE.ORG [in Russian].
13. Rennenkampf, V. (1890). *Konstituzionnie nachala i politicheskie vozzreniya kn. Bismarka [Constitutional principles and political views of Prince Bismarck].* Kiev: Tipo-litografiya T-va I.N. Kushnerev i Ko. [in Russian].
14. Chicherin, B. (1894). *Kurs gosudarstvennoy nauki. Chast I. Obshchee gosudarstvennoe pravo [The course of state science. Part I. General state law].* Moscow: Tipo-litografiya T-va I.N. Kushnerev i Ko. [in Russian].
15. Gachek, Yu. (1913). *Obshchee gosudarstvennoe pravo na osnove sravnitel'nogo pravovedeniya. Chast II. Pravo sovremennoy demokratii [General state law on the basis of comparative law. Part II. The law of modern democracy].* M.A. Reysner (Eds.). (M.Ya. Lazerson, Trans). Riga: Izd-e «Nauka i Zhizn» [in Russian].
16. Kotlyarevskiy, S.A. (1907). *Konstituzionnoe gosudarstvo. Opyt politiko-morfologicheskogo obzora [Constitutional state. The experience of political and morphological review].* Saint Petersburg: Tipogr. Altshulera [in Russian].
17. Barabash, Yu.H. (2008). *Derzhavno-pravovyi konflikt v teorii ta praktytsi konstytutsiinoho prava [State and legal conflict in the theory and practice of constitutional law].* Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
18. Kravtsova, Z.S. (2019). *Konstytutsiino-pravovi zasady orhanizatsii i zdiisnennia derzhavnoi vlady v Ukraini [Constitutional and legal principles of organization and exercise of state power in Ukraine].* Kyiv: Vydavnytstvo Lira-K [in Ukrainian].
19. Serohina, S.H. (2011). *Forma pravlinnia: pytannia konstytutsiino-pravovoi teorii ta praktyky [Form of government: issues of constitutional and legal theory and practice].* Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
20. Skrypniuk, O.V. (2000). *Sotsialna, pravova derzhava v Ukraini: problemy teorii i praktyky [Social, legal state in Ukraine: prob-*

lems of theory and practice]. Kyiv: Instytut derzhavy i prava im. V.M. Koretskoho NAN Ukrainy [in Ukrainian].

21. Protsiuk, I.V. (2012). *Podil derzhavnoi vlady v umovakh riznykh form derzhavnogo pravlinnia [Separation of state power in terms of different forms of government]*. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].

22. Shapoval, V. (2017). *Fenomen konstytutsiinoho prava [The phenomenon of constitutional law]*. Kyiv: Instytut zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy [in Ukrainian].

23. Shatilo, V.A. (2017). *Teoretychni problemy konstytutsiinoho mekhanizmu derzhavnoi vlady: spivvidnoshennia orhanizatsiinykh struktur ta funksi (vitchyzniani i svitovy dosvid) [Theoretical problems of the constitutional mechanism of state power: the ratio of organizational structures and functions (domestic and world experience)]*. Kyiv: Vyd-vo «Yurydychna dumka» [in Ukrainian].

24. Fedorenko, V.L. (2018). *Konstytutsionalizm i revoliutsii [Constitutionalism and revolutions]*. *Pravo Ukrainy – Law of Ukraine*, 4, 64-92 [in Ukrainian].

25. Gradovskiy, A.D. (1895). *Gosudarstvennoe pravo vazhneyshikh evropeyskikh gosudarstv. Lektsiya chitannaya v 1885 g. [State law of the most important European states. Lecture given in 1885]*. N.M. Korkunov (Eds.). Saint Petersburg: Izd. L.F. Panteleeva [in Russian].

26. Fedorenko, V.L. (2016). *Konstytutsiine pravo Ukrainy [Constitutional law of Ukraine]*. Kyiv: Vyd-vo «Lira» [in Ukrainian].

27. Fishel, E. (1862). *Gosudarstvennyy stroy Anglii [Die Verfassung Englands]*. (P.M. Tseydler, Trans). Saint Petersburg: Izd-e knigotorgovtva-tipografa M.O. Volfa [in Russian].

28. Kuznetsov, K.A. (1913). *Opyty po istorii politicheskikh idey v Anglii (XV-XVII v.) [Experiments on the history of political ideas*

in England (XV-XVII centuries)]. Vladivostok: Izd. Vostochnogo instituta [in Russian].

29. Wilson, V. (1905). *Gosudarstvo. Proshloe i nastoyashchee konstitutsionnykh uchrezhdeniy [The State. The past and present of constitutional institutions]*. A.S. Yashchenko (Eds.). Moscow: Izd. V.M. Sablina [in Russian].

30. Borgeaud, C. (1918). *Uchrezhdenie i peresmotr konstitutsiy [Establishment and revision of constitutions]*. F.F. Kokoshkin (Eds.). (Vysotskiy, Trans). Moscow: Izd-e M. i S. Sabashnikovoykh [in Russian].

31. Zalizniak, M. (1914). *Velyka Frantsuzka revoliutsiia [The Great French Revolution]*. (Vols. 1). Lviv: V druk. naukovohto tovar. imeny Shevchenka [in Ukrainian].

32. Korkunov, N.M. (1909). *Russkoe gosudarstvennoe pravo. Tom I. Vvedenie i obshchaya chast [Russian state law. Volume I. Introduction and general part]*. (7th ed.). Z.D. Avalov, M.B. Gorenberg, K.N. Sokolov (Eds.). Saint Petersburg: Tipogr. M.M. Stasyulevicha [in Russian].

33. Hauriou, M. (2013). *Osnovy publichno-go prava [Principes de droit public]*. Moscow: INFRA-M [in Russian].

34. Andreevskiy, A. (1866). *Russkoe gosudarstvennoe pravo. Tom I. Vvedenie i Chast I. O pravitelstve [Russian state law. Volume I. Introduction and Part I. On Government]*. Saint Petersburg; Moscow: Izd-vo M.O. Volfa [in Russian].

35. Fedorenko, V.L. (2019). *Demokratiia, demokratyzatsiia ta fenomen «elektoralnoi revoliutsii» 2019 roku v Ukraini [Democracy, democratization and the phenomenon of the «electoral revolution» of 2019 in Ukraine]*. *Pravo Ukrainy – Law of Ukraine*, 11, 200-224 [in Ukrainian].